

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

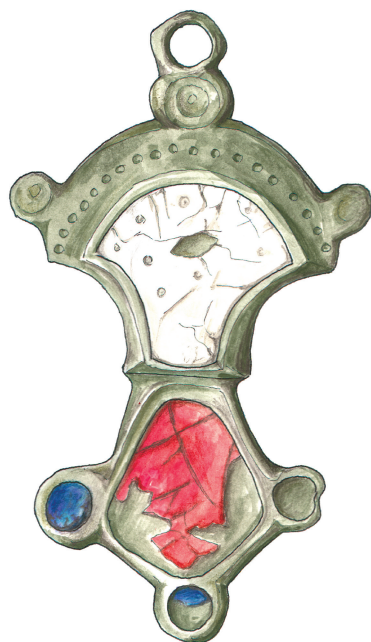

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVIII

2017

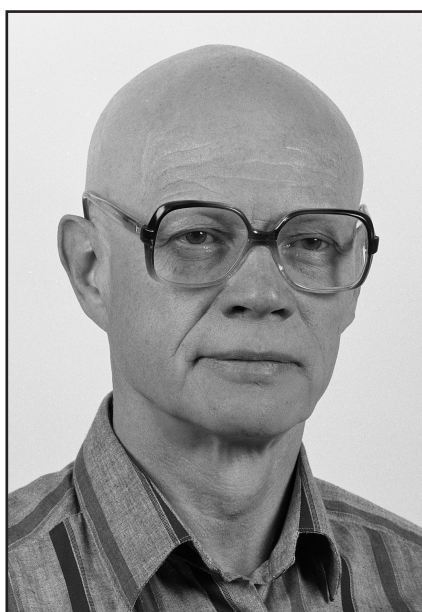

WARSZAWA 2017 VARSOVIE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LXVIII

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

dr. Jana Jaskanisa
(19.07.1932–28.11.2016)

w latach 1980–2001

*Dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego
i Redaktora Naczelnego „Wiadomości Archeologicznych”*

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr **Jacek Andrzejowski** (sekretarz redakcji / managing editor), dr **Wojciech Brzeziński** (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr **Grażyna Orlińska**, mgr **Radosław Prochowicz**, mgr **Barbara Sałacińska**,
mgr **Andrzej Jacek Tomaszewski**, mgr **Katarzyna Watemborska-Rakowska**

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego),
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Aleksander Bursche**, prof. dr hab. **Andrzej Kokowski**, dr hab. prof. UMCS **Jerzy Libera**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, dr hab. **Judyta Rodzińska-Nowak**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka,

Jacek Andrzejowski, Magdalena Małek, Magdalena Mączyńska,
Jan Schuster, Beverly Hirschel, Manuel García-Heras, Piotr Godlewski

Korekta / Proof-reading:

Autorzy

Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: emaliowana zapinka z Chlebczyna. Rys.: Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: the enamelled brooch from Chlebczyn. Drawing: Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2017

© Autorzy, 2017

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVIII

SPIS TREŚCI

Contents

DYSKUSJE

- Roger Bland, Ustawa *Treasure Act* i program *Portable Antiquities Scheme* w Anglii i Walii 3
The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales
- Claus von Carnap-Bornheim, Ulf Ickerodt, Eicke Sieglhoff, Archeologia landu Szlezwik-Holsztyn
a archeologia detektorystyczna 13
Archaeology of Federal State Schleswig-Holstein and Detector Archaeology
- Jan Schuster, *Sypiając z wrogiem?* Potencjał badawczy amatorskiej „archeologii detektorystycznej”
na przykładzie zabytków z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z lat 2006–2014,
odkrytych w kraju związkowym Szlezwik-Holsztyn 19
Sleeping with the Enemy? The Scientific Potential of Amateur ‘Metal Detecting Archaeology’ on the Example of the Finds Dating
Back to the Roman Iron Age and the Migration Period, Discovered in 2006–2014 in the Federal State of Schleswig-Holstein
- Maciej Trzciniński, Raz jeszcze o poszukiwaniu zabytków w Polsce. Między teorią i praktyką 33
A New Contribution on Amateur Metal Detecting in Poland. Between Theory and Practice

ROZPRAWY

- Agata Chilińska-Früböes, Zapinki oczkowe serii pruskiej z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo 45
Eye Brooches of the Prussian Series from the Territory of the Dollkeim-Kovrovo Culture

MISCELLANEA

- Piotr Mączynski, Anna Zakościelna, O *pierwszych grobach kultur ceramik wstęgowych w Polsce* – raz jeszcze.
Inwentarze krzemienne grobów kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska *Grodzisko II* w Złotej w świetle
analizy traseologicznej 107
Another Assessment of “the First Danubian Culture Graves from Poland”. Use-wear Analysis of Flint Inventories
from Lublin-Volhynian Culture Graves at Złota, Site *Grodzisko II*
- Mirosława Andrzejowska, Brązy ze Słupi – historia niedokończona 119
Bronzes from Słupia – an Incomplete Story
- Fernando Agua, Juan F. Conde, Manuel García-Heras, Urszula Kobylińska, Zbigniew Kobyliński,
Badania archeometryczne ceramiki z wczesnej epoki żelaza ze Starego Kraju na Ziemi Lubuskiej 147
Archaeometric studies on the Early Iron Age pottery from the Stary Kraj (Old Country) Region in the Lubusz Land
- Jacek Andrzejowski, Andrzej Maciałowicz, Między Północą a Południem. Zespół osadniczy
z późnej epoki żelaza w Jarnicach nad Liwcem w świetle dalekosiężnych powiązań 179
Between the North and the South. Wide-ranging Connections of the Late Iron Age settlement Complex at Jarnice
on the Liwiec River

ODKRYCIA

Witold Gr u ż d ź, Katarzyna Py ż e w i c z, Dominik Kacper P ł a z a, Znaleźisko dwóch sierpów z krzemienia ożarówskiego w Dwikozach, pow. sandomierski Two Sickles Made of Ożarów Flint Found at Dwikozy, Sandomierz County	235
Bartłomiej Ka c z y ń s k i, Ponownie odkryta szpila z tarczowatą główką z Siedlimowa, pow. mogileński Revisiting the Pin with a Disc-shaped Head from Siedlimowo, Mogilno County	240
Anna Dr z e w i c z, Pierścień napierśnika kultury pomorskiej z Woli Pasikońskiej, pow. warszawski zachodni – przykład pradziejowego recyklingu A Ring from a Pomeranian Culture Pectoral, Wola Pasikońska, Warsaw-West County – a Case of Some Prehistoric Recycling	247
Agnieszka Kr z y s i a k, Karol D z i ę g i e l e w s k i, Aldona Ga r b a c z - K l e m p k a, Pierścień brązowego napierśnika z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Dziechlino-Leśnice koło Lęborka A Ring from Early Iron Age Bronze Collar from Dziechlino-Leśnice near Lębork	257
Bożena Br y ń c z a k, Figurka „wilka ogniowego” z osady w Chyżynach, pow. miński The ‘Firedog’ from the Settlement at Chyżyny, Mińsk Mazowiecki County	266
Katarzyna Wa t e m b o r s k a - R a k o w s k a, Wisior w typie <i>Şimleul Silvaniei</i> z Czerska na Urzeczu A Pendant of type <i>Şimleul Silvaniei</i> from Czersk in Urzecz	270
Jacek A n d r z e j o w s k i, Unikatowa zapinka emaliowana z Chlebczyna na południowym Podlasiu A Unique Enamelled Brooch from Chlebczyn in Southern Podlasie	275
Ireneusz Ja k u b c z y k, Wojciech S i c i ń s k i, Odkrycie trzech naczyń brązowych na osadzie kultury przeworskiej w Powodowie Drugim, pow. poddębicki Three Roman Bronze Vessels from the Settlement of Przeworsk Culture at Powodów Drugi, Poddębice County	281
Małgorzata Ku r z y ń s k a, Jacek A n d r z e j o w s k i, Cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich z Parsk, powiat grudziądzki Roman Period Cemeteries at Parski, Grudziądz County	287
Małgorzata Ku r z y ń s k a, Nieznane materiały z cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Ostrowitem na ziemi dobrzyńskiej Newly Published Materials from Past Investigation of the Roman Period Cemetery at Ostrowite, County Rypin	296
Konstantin N. Sk v o r c o v, Mirosław Ru d n i c k i, Nowe odkrycia zapinek płytkowych z Sambii i Natangii New Finds of Bow Brooches from Sambia and Natangia	302
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	311

ROGER BLAND

USTAWA *TREASURE ACT* I PROGRAM *PORTABLE ANTIQUITIES SCHEME*
W ANGLII I WALIITHE *TREASURE ACT* AND *PORTABLE ANTIQUITIES SCHEME* IN ENGLAND AND WALES

Abstract: *The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales. Every country struggles to find ways of controlling the activities of amateurs who search for archaeological objects. England and Wales have developed a unique system of protection in the Treasure Act of 1996 and the Portable Antiquities Scheme. The Act gives legal protection to a small group of finds that qualify as Treasure – precious-metal objects and hoards of coins – and these are offered to museums, while ensuring finders and landowners receive the full market value. The number of finds qualifying as Treasure has increased from about 25 a year before 1997 to 1,121 in 2016. The Portable Antiquities Scheme consists of a national network of 45 archaeologists who encourage searchers – mainly metal detector users – voluntarily to report their finds, and the information is recorded on an online data-base (<https://finds.org.uk>) which now includes details of 1.3 million archaeological objects. The paper looks at how the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme work, some of its problems, and explains how it is completely changing our understanding of the archaeology of England and Wales.*

Key words: *portable antiquities, treasure, archaeological finds*

Słowa kluczowe: *drobne znaleziska archeologiczne, skarby*

Wstęp

Artykuł opisuje przyjęte w Anglii i Walii rozwiązania dotyczące zasad postępowania z zabytkami o wartości archeologicznej, historycznej lub kulturowej, znajduwanymi przez osoby prywatne. We wszystkich państwach istnieją stosowne ramy prawne i inne procedury, których celem jest ochrona takich zabytków odkrywanych na ich terytorium przez osoby prywatne, zarówno przypadkowo, jak i w wyniku celowych poszukiwań. Wprawdzie podejścia te znacznie się różnią, jednak w większości krajów istnieje prawny wymóg zgłaszania wszystkich znalezisk archeologicznych, które z reguły państwo przejmuje na własność; znalazcom, zgodnie z określonymi regułami, wypłacane są nagrody (choć zwykle niższe niż pełna wartość rynkowa zabytków), zazwyczaj też stanowiska archeologiczne

podlegają ochronie a używanie wykrywaczy metali jest reglamentowane. W Anglii i Walii przyjęto inne podejście do tego problemu, sformułowane w ustawie o skarbach (*Treasure Act*) i w programie *Portable Antiquities Scheme*.

Wprowadzenie: *Treasure Trove*

Do roku 1996 w Anglii i Walii, co nietypowe, nie było żadnych przepisów regulujących kwestię drobnych znalezisk archeologicznych. Stare feudalne prawo do skarbu (*Treasure Trove*), zgodnie z którym król przejmował na własność wszystkie odkryte przedmioty ze złota lub srebra, które celowo zakopano w ziemi, zostało przejęte jako prawo o znaleziskach archeologicznych w roku 1886. Wtedy to rząd zaczął wypłacać znalazcom nagrody za znaleziska odpowiadające *Treasure Trove*, które muzea

pragnęły pozyskać. Był to przepis czysto administracyjny, nigdy bowiem nie przyjęto żadnej ustawy wprowadzającej rozsądną definicję *Treasure Trove*; zamiast niej stosowano definicję opartą na orzecznictwie sądowym sięgającym XVII wieku i wcześniej. W konsekwencji jako *Treasure Trove* kwalifikowane były tylko celowo zakopane zabytki złote i srebrne. W praktyce większość z nich stanowiły skarby monet, niemniej nie wszystkie gromadne znaleziska monet spełniały kryteria *Treasure Trove*, jako że nie odpowiadały im niewielkie zespoły monet, które mogły zostać zgubione, podobnie jak skarby monet brązowych lub z metali nieszlachetnych.

Przez cały wiek XX archeolodzy nalegali na zreformowanie tych zasad, lecz – niestety – nie mogli porozumieć się co do kształtu koniecznych reform. W latach 70. XX wieku dostępność tanich wykrywaczy metali sprawiła nagle, że reforma prawa dotyczącego znalezisk stała się palącą. Liczba znajdowanych zabytków zwiększyła się wielokrotnie, lecz poza pojedynczymi wyjątkami muzea i archeolodzy nie zareagowali adekwatnie do skali tego zjawiska. Odpowiedzią części środowiska archeologicznego była próba wprowadzenia objęcia kontrolą poszukiwań przy użyciu wykrywaczy metali, w postaci kampanii *STOP (Stop Taking our Past)*, lecz nie zyskała ona politycznego wsparcia i doprowadziła jedynie do kryzysu zaufania pomiędzy archeologami a detektorystami. W 1979 roku wprowadzono przepisy zakazujące poszukiwań przy użyciu wykrywaczy metali na stanowiskach rejestrowych (*Scheduled Monuments*), których istnieje około 20 000, lecz poza tym używanie wykrywaczy metali w Anglii i Walii jest, przy zgodzie właściciela ziemi, w pełni legalne. To sprawia, że sytuacja jest odmienna niż w większości krajów europejskich, w których wymaga się zezwolenia na prowadzenie poszukiwań zabytków archeologicznych. W kilku rejonach Anglii – przede wszystkim w hrabstwach Norfolk i Suffolk we wschodniej części kraju – myślący perspektywnie archeolodzy jako pierwsi ustanowili platformę komunikacji z detektorystami¹.

Ustawa *Treasure Act*

Dzięki wysiłkom Lorda Perth a i innych, w 1996 roku brytyjski parlament przyjął wreszcie ustawę *Treasure Act*, która doprowadziła do istotnych, aczkolwiek stopniowych zmian (R. Bland 1996; 2008). Ustawa weszła w życie w 1997 roku i ma zastosowanie wyłącznie do przedmiotów znalezionych nie wcześniej niż we wrześniu tegoż roku. Obowiązuje w Anglii, Walii i w Irlandii Północnej, lecz nie w Szkocji, w której kwestię takich znalezisk regu-

lują zupełnie odrębne przepisy prawne, zgodnie z którymi obowiązkowe jest tam zgłaszanie wszystkich znalezisk.

Zgodnie z ustawą *Treasure Act* skarbem (*Treasure*) są następujące zabytki znalezione po 24 września 1997 roku:

- a) przedmioty inne niż monety, mające przynajmniej 300 lat i zawierające co najmniej 10% metali szlachetnych;
- b) zespoły monet z tego samego znaleziska, mających przynajmniej 300 lat (jeżeli zawartość metali szlachetnych w monetach jest niższa niż 10%, to skarb musi liczyć co najmniej 10 monet);
- c) przedmioty tworzące kontekst skarbu (*Treasure*).

Spod działania ustawy wyłączone są przedmioty należące do pierwotnych właścicieli lub ich spadkobierców, jak również nieobrobione przedmioty naturalne (np. skamieniałości) i wraki.

Ustawa zawierała również postanowienie wprowadzające regularne ewaluacje, w wyniku których tę definicję można byłoby rozszerzyć. W wyniku pierwszej oceny działania ustawy z 2003 roku do kategorii skarbów (*Treasure*) dodano gromadne znaleziska prahistorycznych zabytków z metali nieszlachetnych; kolejnej ewaluacji dotychczas nie przeprowadzono.

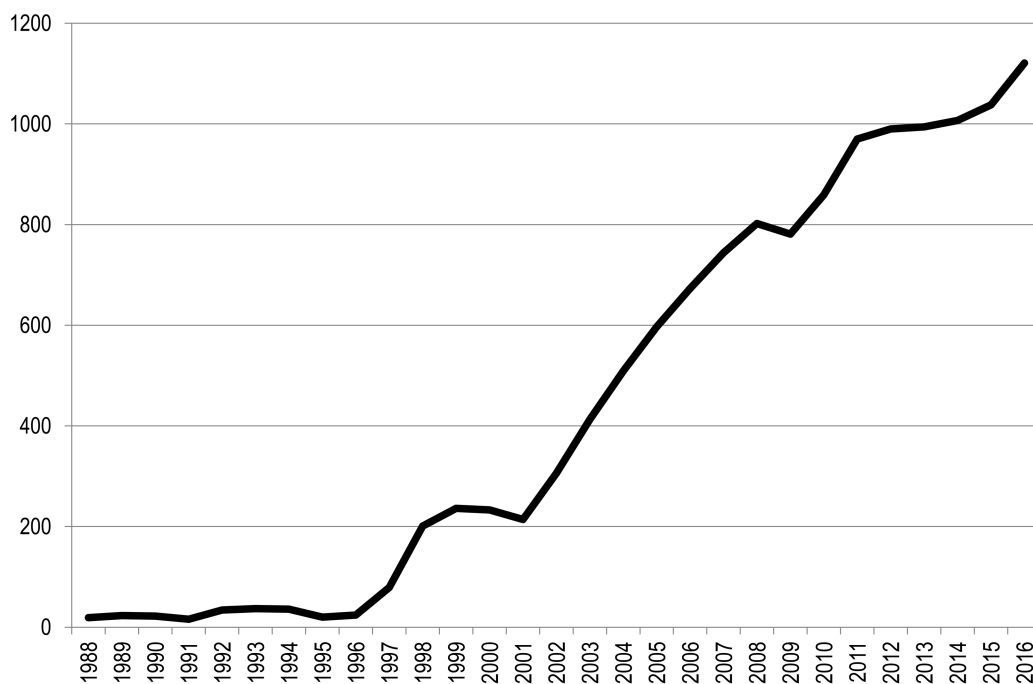
Nagrody i wyceny

Każdy zbytek, jaki muzeum pragnie pozyskać, wyceniany jest przez zespół niezależnych ekspertów tworzących komitet *Treasure Valuation Committee*; obecnym przewodniczącym komitetu jest Lord Renfrew, wybitny archeolog i członek Izby Lordów. Zadaniem komitetu jest ustalenie pełnej wartości rynkowej takiego przedmiotu. Nagrodę z reguły dzieli się po równo pomiędzy znalazcę a właściciela ziemi. Komitetowi doradza zespół rzeczoznawców wywodzących się z branży handlowej, a zainteresowane strony mogą zlecić własne wyceny, które komitet weźmie pod uwagę. Nagroda może zostać obniżona lub niewypłacona w ogóle, jeżeli istnieją dowody na bezprawne działanie znalazcy lub właściciela ziemi. Po sporządzeniu uzgodnionej wyceny, muzea mają cztery miesiące na zebranie odpowiednich funduszy. Nagrody nie przysługują archeologom. Nie wszystkie znaleziska zgłaszane jako *Treasure* są pozyskiwane przez muzea; w rzeczywistości w około 60% przypadków muzea nie wykazują nimi zainteresowania, a znaleziska zwracane są znalazcy, który ma prawo nimi dysponować wedle własnego uznania.

Wpływ ustawy *Treasure Act*

Skutki ustawy okazały się spektakularne: przed rokiem 1997 jako *Treasure Trove* kwalifikowano i oferowano muzeom średnio 26 znalezisk rocznie, tymczasem w roku 2016 jako *Treasure* zgłoszono 1121 znalezisk, z czego 95% to efekt odkryć poszukiwaczy-amatorów używających wykrywaczy metali (Ryc. 1). Większość znalezisk

¹ Na temat kwestii poszukiwań przy użyciu wykrywaczy metali w Anglii i Walii oraz sytuacji w tym zakresie w roku 1995, tj. przed wprowadzeniem ustawy *Treasure Act*, zob. C. Dobinson, S. Denison 1995.

Ryc. 1. Znaleziska zgłoszone jako *Treasure Trove* (1988–1997) i *Treasure* (od 1997)
 Fig. 1. Finds reported as *Treasure Trove* (1988–1997) and *Treasure* (since 1997)

sprzed 1997 roku, które spełniały kryteria *Treasure Trove*, to skarby monet, można byłoby zatem sądzić, że ustawa będzie miała niewielki wpływ na liczbę zawiadomień o odkrywanych skarbach. W rzeczywistości jednak średnia roczna liczba skarbów monet zgłaszanych po 1997 roku wynosi 67 (z czego połowa to skarby monet rzymskich – zob. R. Bland 2017), a więc ponad dwa razy więcej niż 26 zgłoszeń odnotowanych rocznie w przeciągu dziesięciu lat poprzedzających zmianę prawa. Jako że ta liczba obejmowała również skarby monet brązowych i małe zespoły monet niebędących *Treasure Trove*, ten wzrost musi odzwierciedlać zwiększoną gotowość detektorystów do zawiadamiania o swoich znaleziskach.

Program *Portable Antiquities Scheme*

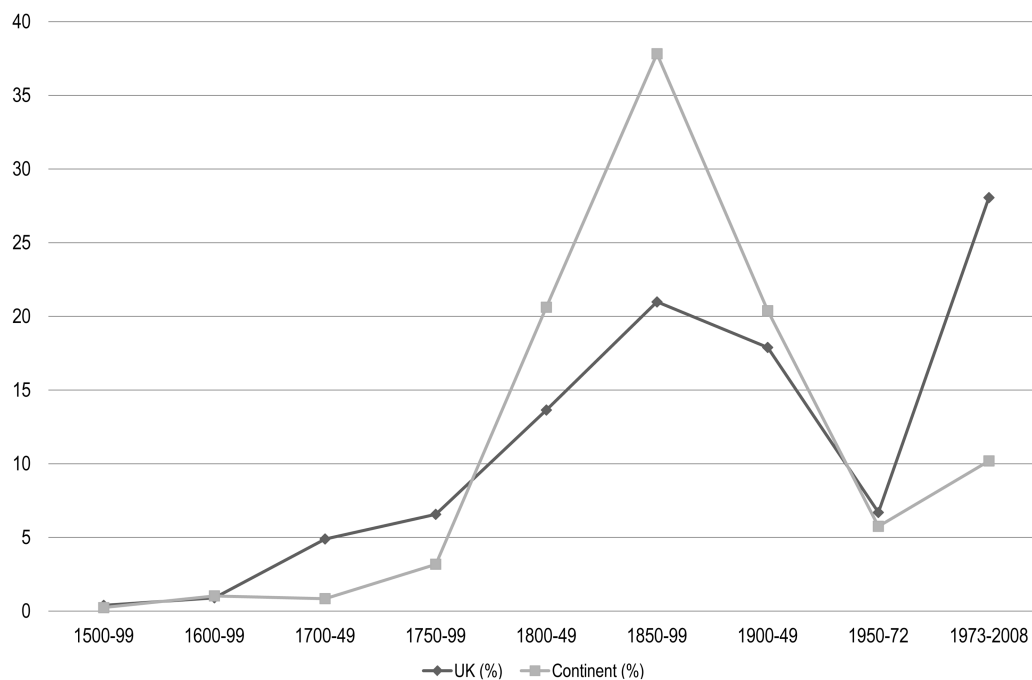
Oczywiście znaleziska typu *Treasure* to tylko jeden z elementów układanki: zdecydowana większość znalezisk archeologicznych nie kwalifikuje się jako *Treasure*, ale informacje, jakie na ich podstawie można uzyskać, są równie ważne dla zrozumienia przeszłości. Program *Portable Antiquities Scheme* (PAS – program rejestracji drobnych znalezisk archeologicznych) został uruchomiony równoległe z wprowadzeniem ustawy *Treasure Act*, aby zachęcić poszukiwaczy-amatorów do dobrowolnego zgłaszania odkryć wszystkich monet i innych zabytków archeologicznych. Program działa poprzez sieć 38 lokalnych przedstawicieli utrzymujących stałe kontakty z detektorystami działającymi na całym obszarze Anglii i Walii.

Mają oni do czynienia z wszelkimi rodzajami znalezisk archeologicznych, dlatego też wspiera ich grupa pięciu specjalistów – krajowych rzeczoznawców ds. znalezisk archeologicznych (*National Finds Advisers*). Wszystkie znaleziska rejestrowane są w internetowej bazie danych (<http://finds.org.uk>), która jest obecnie największym zasobem tego rodzaju na świecie, obejmującym około 1 295 000 przedmiotów, zarejestrowanych przez ponad 14 000 detektorystów i innych osób. Po zarejestrowaniu znaleziska są zwracane znalazcom.

W 2010 roku autor, we współpracy z Xavierem Lorientem, który przygotował podobne zestawienie dla Galii, opracował korpus wszystkich złotych monet rzymskich z Brytanii i Irlandii (J.-P. Callu, X. Lorient 1990; R. Bland, X. Lorient 2010). Pokazują one, że o ile liczba nowych znalezisk z Brytanii od rozpoczęcia poszukiwań przy pomocy wykrywaczy metali w latach 70. XX wieku wzrosła niemal trzykrotnie (z 2,4 do 6 nowych znalezisk rocznie), to liczba nowych znalezisk we Francji i w Niemczech w tym samym okresie pozostawała stała (Ryc. 2). Korpus, obejmujący także informacje pochodzące z katalogów aukcyjnych, źródeł internetowych i czasopism detektorystycznych, dowodzi, że w ramach programu PAS ewidencjonowanych jest 70% wszystkich bieżących znalezisk.

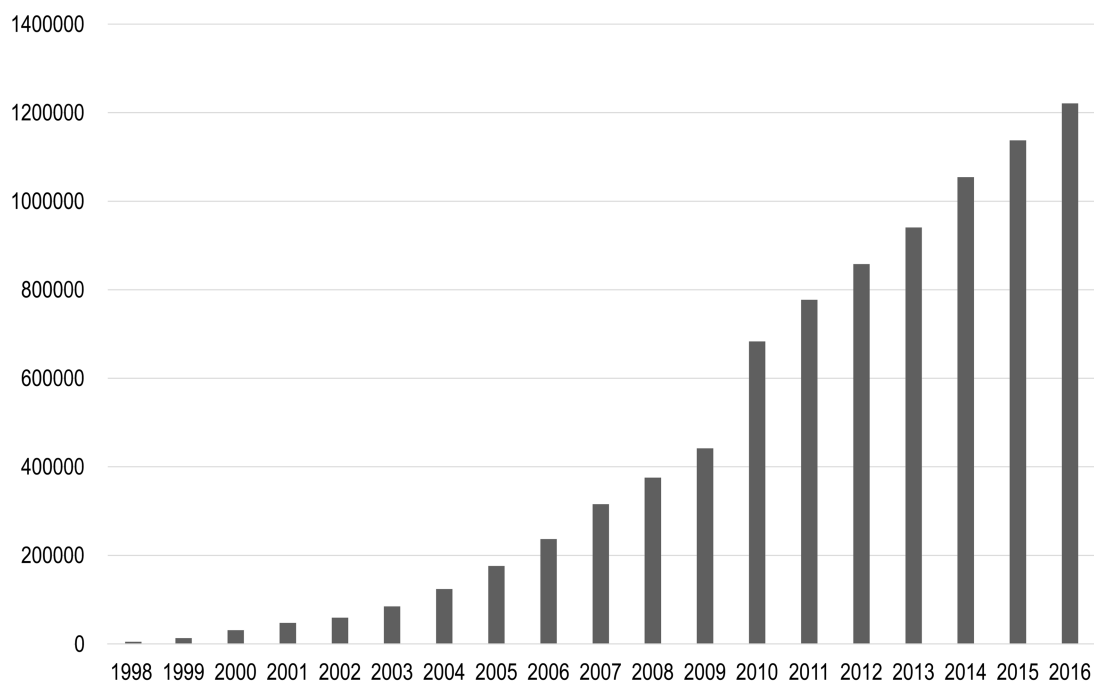
Kwestią priorytetową jest jak najbardziej dokładna lokalizacja miejsc znalezisk, tak aby 90% wszystkich odkryć było rejestrowanych z dokładnością do 100 m². Taki sposób rejestracji znalezisk oraz włączenie ich do lokalnych

Ryc. 2. Jednostkowe znaleziska złotych monet odnotowane w Wielkiej Brytanii i w Europie kontynentalnej od 1500 roku, jako odsetek wszystkich znalezisk. Wg: R. Bland, X. Loriot 2010

Fig. 2. Single finds of gold coins recorded from the UK, compared with the Continent, since 1500: percentage of total number of finds. After: R. Bland & X. Loriot 2010

Ryc. 3. Liczba znalezisk zarejestrowanych na portalu <http://finds.org.uk>

Fig. 3. Numbers of finds recorded on <http://finds.org.uk>

rejestrów archeologicznych znacznie zwiększa prawdopodobieństwo ujawnienia nowych stanowisk archeologicznych. Tom Brindle (2014) wykazał, że na przestrzeni 10 lat dane zarejestrowane w programie PAS w dwóch hrabstwach (Warwickshire i Worcestershire) zwiększyły liczbę stanowisk z okresu rzymskiego o 30%. Badania archeologiczne prowadzone w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej mają przede wszystkim charakter przedinwestycyjny, zaś stanowiska notowane dzięki znaleziskom dokonywanym przy użyciu wykrywaczy metali zlokalizowane są głównie na terenach wiejskich, tak więc większości z nich raczej nie udałoby się odkryć w ramach standardowych prac archeologicznych. Aż 90% wszystkich znalezisk zarejestrowanych w ramach programu PAS pochodzi z pól uprawnych, w których wypadku konteksty archeologiczne i tak zostały już naruszone przez orkę. Niemniej, jeśli poszukiwania przy użyciu wykrywaczy metali są prowadzone na takich polach w sposób prawidłowy, a wszystkie znaleziska są właściwie dokumentowane, to takie prace można traktować jako formę ochrony dziedzictwa archeologicznego.

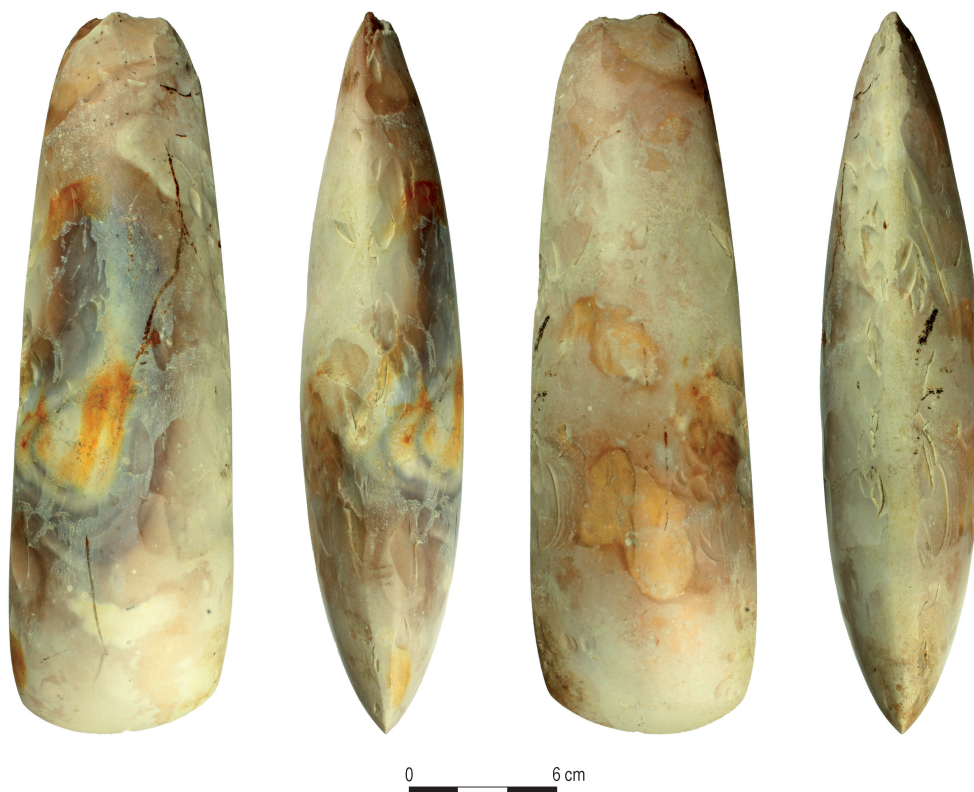
Największy problem programu PAS – nienadążanie z bieżącą rejestracją znalezisk – jest prawdopodobnie skutkiem jego własnego sukcesu. Choć w 2016 roku do bazy wprowadzono 83 660 znalezisk (Ryc. 3), nigdy nie

będziemy dysponować personelem na tyle dużym, aby można było zarejestrować wszystkie znaleziska, które tego wymagają. Z tego względu w marcu 2010 roku do bazy danych dodano nową funkcjonalność, która umożliwiła amatorom samodzielne rejestrowanie – pod nadzorem – własnych znalezisk; dotychczas w ten sposób 167 osób wprowadziło do bazy 13 934 znalezisk. Napływ informacji o nowych odkryciach nie wykazuje tendencji spadkowej, dlatego też podstawą naszych przyszłych działań powinno być przekonanie amatorów-poszukiwaczy, że muszą przyjąć odpowiedzialność za rejestrowanie własnych znalezisk.

Poszukiwania nielegalne

Krytycy programu PAS wskazują, że nie doprowadził on do zaprzestania w Anglii i Walii nielegalnych poszukiwań przy użyciu wykrywaczy metali, przecież jednak nie taki był jego cel. Zjawisko to jest wciąż problemem, zaś personel PAS współpracuje z organizacją *Historic England*², która w ramach akcji *Heritage Crime Initiative*

² [Od Red.] Właściwie *Historic Buildings and Monuments Commission for England*, powołana w 2015 roku częściowo niezależna organizacja pozarządowa, realizująca zadania związane z ochroną dziedzictwa narodowego.

Ryc. 4. Neolityczna gładzona siekiera kamienna z Wiltshire (baza danych PAS: WILT-ED4C81). PAS rejestruje wszystkie, nie tylko metalowe zabytki archeologiczne znajdowane przez osoby prywatne; tę siekiere znaleziono podczas prac polowych
 Fig. 4. Polished hand-axe from Wiltshire, Neolithic period (PAS database WILT-ED4C81). The PAS records all archaeological objects found by the public, not just metal objects, and this very fine hand-axe was discovered during agricultural work

proceedzi, pod kierunkiem oddelegowanego oficera policji, walkę z przestępstwami przeciwko dziedzictwu narodowemu (zob. <https://historicengland.org.uk/advice/caring-for-heritage/heritage-crime/>). Inicjatywa ta odnotowała znaczny sukces na polu wykrywania nielegalnych poszukiwaczy, nazywanych też „nocnymi markami” (*nighthawks*). Na aktywność „nocnych marków” należy jednak patrzeć z pewnej perspektywy: badania zlecone przez dział dziedzictwa angielskiego (*English Heritage*) fundacji *Oxford Archaeology* w 2008 roku (*Oxford Archaeology* 2009) wykazały, że w porównaniu z poprzednim takim przeglądem przeprowadzonym w 1995 roku aktywność ta zmniejszyła się w dwóch wymiarach – liczby stanowisk rejestrowych penetrowanych przez nielegalnych detektorystów oraz liczby ekip archeologicznych zgłaszających zdarzenia z udziałem „nocnych marków” podczas prowadzonych przez nie wykopalisk³.

Innym drogą do rozwiązania tego problemem jest utrudnianie złodziejom sprzedaży swoich znalezisk (R. Bland 2009). Obecnie „nocnym markom” zbyt łatwo jest sprzedać zabytki handlarzom, którzy nabywają takie przedmioty bez sprawdzenia, czy sprzedawcy działali legalnie, za zgodą właścicieli ziemi. Wiele przedmiotów potencjalnie należących do kategorii *Treasure* jest otwarcie oferowanych na sprzedaż, przede wszystkim na portalu eBay. W październiku 2006 roku program PAS zawarł porozumienie z eBayem, w ramach którego ten ostatni zobowiązał się do zdejmowania takich przedmiotów z aukcji po otrzymaniu zawiadomienia od PAS i policji. Od tamtej pory PAS monitoruje eBay w miarę swoich możliwości czasowych, zaś eBay po raz pierwszy opublikował na swojej stronie internetowej wszechstronne wytyczne dotyczące kupowania i sprzedawania zabytków (<http://pages.ebay.co.uk/buy/guides/antiquities/>), własne wytyczne opracował też PAS (www.finds.org.uk/treasure/advice.php). Program PAS monitorował kilkaset potencjalnych *Treasure* oferowanych do sprzedaży na portalu eBay, wskutek czego nie wszczęto wprawdzie żadnych spraw karnych, niemniej odnotowano szereg wypadków, kiedy to sprzedawcy dobrowolnie zgodzili się zgłosić sprzedawane znaleziska jako *Treasure*. Codzienne – co jest konieczne – kontrolowanie portalu eBay jest niezwykle czasochłonne i wymaga zwiększenia odpowiednich zasobów; logiczne wydaje się, że obowiązek ten powinien leżeć po stronie eBay’a, jako że to właśnie ten portal zarabia na sprzedaży zabytków na swoich aukcjach.

³ W 1995 roku stwierdzono, że na przestrzeni poprzednich pięciu lat działalnością „nocnych marków” było dotkniętych 188 stanowisk rejestrowych (*Scheduled Monuments*), podczas gdy w 2008 roku ta liczba wyniosła 78; w 1995 roku incydenty z udziałem „nocnych marków” w przeciągu poprzedzających badanie pięciu lat zgłosiło 37 z 50 (74%) ekip archeologicznych, zaś w 2008 roku już tylko 15 z 54 (27%) ekip (C. Dobinson, S. Denison 1995).

Ryc. 5. Odkrywanie skarbu z Frome, zawierającego 52 000 monet rzymskich z III wieku n.e. (wg: S. Moorhead, R. Bland, A. Booth 2010). Na ten drugi co do wielkości skarb monet z Wielkiej Brytanii natrafił detektorysta, który nie podjął próby wydobycia go z ziemi, lecz zawiadomił archeologów, co pozwoliło na przeprowadzenie tam badań wykopaliskowych. Przyniosły wiele informacji dotyczących okoliczności ukrycia skarbu, które w innej sytuacji zostałyby utracone

Fig. 5. The excavation of the Frome hoard of 52,000 Roman coins of the 3rd cent. AD (after: S. Moorhead, R. Bland & A. Booth 2010). This hoard, the second largest coin hoard from Great Britain, was initially found by a metal detector user who did not attempt to remove it from the ground but allowed archaeologists to excavate it. The excavation of the hoard gave us a great deal of information about the circumstances of burial of the hoard that we would not otherwise have had

Wydawałoby się, że przystąpienie w 2002 roku rządu Wielkiej Brytanii do Konwencji UNESCO z 1970 roku oraz przyjęcie ustawy zakazującej obrotu przedmiotami zabytkowymi pochodzącymi z nielegalnych źródeł (*Dealing in Cultural Objects [Offences] Act*), która weszła w życie 30 grudnia 2003 roku, powinno pomóc ograniczyć brytyjski rynek nielegalnie pozyskanych zabytków, jednak do tychczas nie wniesiono żadnego oskarżenia opartego na tej ustawie, podobnie zresztą jak nie wniesiono żadnego oskarżenia opartego na ustawie *Treasure Act*.

Proponowane zmiany do *Treasure Act*

W 2009 roku brytyjski parlament przyjął szereg istotnych zmian do *Treasure Act*, zawartych w ustawie o koronerach i sprawiedliwości (*Coroners and Justice Act*):

1. Ustanowiono urząd koronera do spraw skarbów (*Coroner for Treasure*), który zajmować się ma sprawami dotyczącymi *Treasure* z Anglii i Walii (obecnie wielu koronerów nadaje sprawom dotyczącym *Treasure* niski priorytet a nierzadkie są wypadki odkładania nawet o rok lub dłużej wszczęcia postępowań dotyczących znalezisk).
2. Rozszerzono obowiązek zgłaszania *Treasure*, obecnie dotyczący tylko „znalzców”. Zgodnie z tą popraw-

Ryc. 6. Wybrane przedmioty ze skarbu ze Staffordshire (wg: K. Leahy, R. Bland 2014). Skarb ten, odkryty przez detektorystę w 2009 roku, jest najbogatszym gromadnym znaleziskiem przedmiotów anglosaskich, na jaki kiedykolwiek natrafiono na terenie Wielkiej Brytanii. Ogłoszenie znaleziska wywołało sensację, w miarę jak wiadomość o znalezisku obiegła świat, a publiczność stała w kolejkach by zobaczyć skarb, po raz pierwszy wystawiony w muzeum w Birmingham

Fig. 6. Some of the objects from the Staffordshire hoard (after: K. Leahy & R. Bland 2014). The Staffordshire hoard, discovered by a metal detector user in 2009, is the richest hoard of Anglo-Saxon objects ever discovered in Great Britain. The announcement of the find caused a public sensation, as the news of the find travelled around the world, and queues of people came to see it when it was first put on show in Birmingham Museum

ką taki obowiązek miałyby każdy, kto „uzyska (...) na własność” przedmiot, o którym „uważa lub ma uzasadnione podstawy, by uważać, że (...) jest skarbem”. Ta zmiana ma przyczynić się do utrudnienia nielegalnego handlu znaleziskami typu *Treasure*.

3. W nawiązaniu do powyższego przyjęć należałoby „odwrócone domniemanie”, iż zabytek został znaleziony nie wcześniej niż 24 września 1997 roku, chyba że istnieją dowody na poparcie twierdzenia przeciwnego. Obecnie niektórzy znalazcy twierdzą, że przedmiot odkryto przed wejściem w życie ustawy, a zatem nie wypełnia on kryteriów *Treasure Trove* (według starego prawa zwyczajowego). Taka zmiana wyeliminowałaby tę lukę w przepisach. Uznanie, czy przedmiot należy do kategorii *Treasure*, czy nie, należy do kompetencji koronerów.
4. Przedłużenie do trzech lat okresu ścigania za brak zgło-

szenia znaleziska (obecnie wynosi on sześć miesięcy), tak aby policja miała więcej czasu na śledztwa dotyczące niezgłoszonych zabytków typu *Treasure*. Prowadzone dotychczas postępowania nie były skuteczne, bowiem termin przedawnienia mijał zanim koroner zdążył uznać znalezisko za spełniające kryteria *Treasure*.

5. Zezwolenie sekretarzowi stanu na mianowanie urzędników, którym można zgłaszać znaleziska z kategorii *Treasure*: ustawa stanowi, że powinni być o nich informowani koronerzy w okręgu, w którym zostały znalezione, lecz zgodnie ze zwyczajową praktyką poszukiwacze (jako że jest to dla nich wygodne) zgłaszają i przekazują takie zabytki swoim lokalnym „oficerom łącznikowym” PAS, utrzymującym kontakty z detektorystami z miejscowych grup poszukiwaczy; zmiana zalegalizowałaby tę praktykę.

6. Obowiązek przekazania skarbu: obecnie znalazcy mają prawny obowiązek zgłoszenia *Treasure*, ale nie przekazania go. Zmiana zapewni, że obowiązki znalazców (którzy bywają nieustępliwi) będą zupełnie jasne.

Zmiany te spowodować mają, że ustawa będzie funkcjonować lepiej, natomiast poprawka druga i trzecia mają sprawić, że handlarzom będzie o wiele trudniej sprzedać niezgłoszone znaleziska typu *Treasure*. Niestety, poprawki te nigdy nie zostały wdrożone (inaczej mówiąc – zastosowane w praktyce). Istnieje też paląca potrzeba przeprowadzenia kolejnej ewaluacji ustawy, która powinna się odbyć w 2007 roku. Jej agenda obejmować zapewne będzie możliwość rozszerzenia ustawy i włączenia do kategorii *Treasure* pojedynczych znalezisk złotych monet rzymskich i anglosaskich, a także skarbów monet rzymskich z metali nieszlachetnych. Niemniej, ta ewaluacja jeszcze się nie rozpoczęła, pozostaje zatem tylko oczekiwanie, czy ustawa zostanie zmieniona w spodziewanym zakresie.

Podsumowanie

Mimo iż ustawa może być poprawiona a program *Portable Antiquities Scheme* mógłby skorzystać na zwiększe-

niu jego finansowania, to i tak odegrały one już znaczącą rolę. Znaleziska zarejestrowane w ramach programu PAS dostępne są publicznie (<http://finds.org.uk>), stanowiąc ważne narzędzie badawcze dla ponad 416 projektów naukowych (zob. <http://finds.org.uk/research>), a personel PAS zrealizował 11 prac doktorskich opartych na tych danych (P. Walton 2012; K. Robbins 2012; T. Brindle 2014) i dwa duże projekty badawcze finansowane przez brytyjską Radę ds. Badań Naukowych. Ustawa *Treasure Act* i program PAS mogą być swoistą, angielską odpowiedzią na zaistniałą sytuację, bez wątpienia jednak doprowadziły one do zmiany naszego pojmowania przeszłości Anglii i Walii.

Źródło: Magdalena Małek

Roger Bland

Visiting Professor, University of Leicester;

McDonald Institute for Archaeological Research,

University of Cambridge

(formerly British Museum)

roger.bland@btinternet.com

BIBLIOGRAFIA

- Bland, R.
1996 *Treasure Trove and the Case for Reform*, „Art, Antiquity and the Law” I/1, s. 11–26.
2008 *The development and future of the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme*, [w:] S. Thomas, P. G. Stone (red.), *Metal Detecting and Archaeology*, Woodbridge, s. 63–86.
2009 *The United Kingdom as both a Source Country: Some Problems in Regulating the Market in UK Antiquities and the Challenge of the Internet*, [w:] S. Mackenzie, P. Green (red.), *Criminology and Archaeology. Studies in Looted Antiquities*, Oñati International Series in Law and Society 35, Oxford, s. 83–102.
2017 *Coin Hoards and Hoarding in Roman Britain, AD 43–c.498*, British Numismatic Society, London.
- Bland, R., Lorient, X.
2010 *Roman and Early Byzantine Gold Coins found in Britain and Ireland*, Royal Numismatic Society. Special Publications 46, London.
- Brindle, T.
2014 *The Portable Antiquities Scheme and Roman Britain*, British Museum Research Publication 196, London.
- Callu, J.-P., Lorient, X.
1990 *L'or monnayé II. La dispersion des aurei en Gaule romaine sous l'empire*, Cahiers Ernest-Babelon 3, Juan-les-Pins.
- Dobinson, C., Denison, S.
1995 *Metal Detecting and Archaeology*, Council for British Archaeology, York.
- Leahy, K., Bland, R.
2014 *The Staffordshire Hoard. New edition*, British Museum Press, London.
- Moorhead, S., Bland, R., Booth, A.
2010 *The Frome Hoard*, British Museum Press, London.
- Oxford Archaeology
2009 *Nighthawks & Nighthawking: Damage to Archaeological Sites in the UK & Crown Dependencies caused by Illegal Searching & Removal of Antiquities. Strategic Study. Final Report*, English Heritage, Oxford Archaeology 3/2009 [<https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/nighthawks-nighthawking/nighthawks2.pdf>; dostęp 17.02.2017].
- Robbins, K.
2012 *From Past to Present. Understanding the Impact of Sampling Bias on Data Recorded by the Portable Antiquities Scheme*, mps rozprawy doktorskiej, University of Southampton [http://eprints.soton.ac.uk/360475/1.hasCoversheetVersion/_soton.ac.uk_ude_personalfiles_users_slb1_mydesktop_Robbins%20thesis.pdf; dostęp 1.07.2014].
- Walton, P.
2012 *Rethinking Roman Britain: Coinage and Archaeology*, Collection Moneta 137, Wetteren.

THE TREASURE ACT AND PORTABLE ANTIQUITIES SCHEME IN ENGLAND AND WALES

SUMMARY

This article describes the solution adopted in England and Wales to the universal problem of how to deal with objects of archaeological, historical or cultural importance found by members of the public. In most countries there is a legal requirement to report all objects of archaeological importance and normally the state claims ownership of them; there are mechanisms for paying rewards to the finders (although these usually fall short of the full market value) and there is usually protection for archaeological sites and controls over the use of metal detectors. England and Wales have adopted a different approach to this problem, in the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme.

Until 1996 England and Wales very unusually had no legislation governing portable antiquities. The old feudal right to Treasure Trove (under which the king claimed all finds of gold or silver that had been deliberately buried in the ground) had been adapted as an antiquities law in 1886 when the Government started paying finders rewards for finds of Treasure Trove that museums wished to acquire, but this was just an administrative act and no law setting out a sensible definition of Treasure Trove was ever passed.

The UK Parliament finally passed the Treasure Act in 1996 (it came into effect the following year) and this provided a significant, but incremental change (R. F. Bland 1996; 2008). The Act came into effect in 1997 and applies only to objects found since September 1997. It has effect in England, Wales and Northern Ireland but not Scotland which has a completely separate legal framework governing finds: in Scotland there is, in effect, a legal requirement to report all finds.

Under the Treasure Act the following finds are Treasure, provided they were found after 24 September 1997:

- a) objects other than coins at least 300 years old with a minimum precious metal content of 10%;
- b) all groups of coins from the same find at least 300 years old (if the

coins have a precious metal content of less than 10% then the hoard must consist of at least 10 coins), and

- c) objects found in association with Treasure.

Objects belonging to their original owner or his heirs are excluded, as are unworked natural objects (such as fossils) and wreck.

The Act also contained a provision that allows for regular reviews, following which the definition can be extended. The first review in 2003 led to adding hoards of prehistoric base-metal objects to the categories of Treasure. A second review is now overdue.

Any object that a museum wishes to acquire is valued by a committee of independent experts, the Treasure Valuation Committee, and their remit is to determine the full market value of the object in question.

The impact of the Act has been dramatic: before 1997, an average of 26 finds a year were Treasure Trove and offered to museums to acquire; in 2016 1,121 cases were reported as Treasure, 95% of these found by amateur metal detector users.

Treasure finds are only part of the picture: the great majority of archaeological objects found do not qualify as Treasure, but the information they provide can be just as important for our understanding of the past. The Portable Antiquities Scheme (PAS) was established in parallel with the Treasure Act to encourage amateur finders to report – voluntarily – all the coins and other archaeological objects that they find. This works through a network of locally-based 38 Finds Liaison Officers, who between them cover the whole of England and Wales. They have to cope with all types of archaeological finds and so are supported by five specialists, National Finds Advisers. All the finds are recorded onto an online database (<http://finds.org.uk>) which is now the largest resource of its kind in the world, with details of over 1.3 million objects reported by over 14,000 metal detector users and others. These finds are returned to their finders after recording.

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIА	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGА	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologiâ” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologiâ” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2017. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa